

פרשת ויחי

אפרים ומנשה - בין לוז לבין דרך אפרתה (מ"ח, א-כב)

- א. שתי 'הבטות לאחור' בדברי יעקב ליוסף - מה טעמן?
ב. הטעם לכל אחת מן 'הבטות לאחור' בדברי הפשטנים
ג. "ואני בבאי מפדן..." - ביקורת טעמי הפשטנים לדברי יעקב הללו
ד. ביאור רב סעדיה גאון לדברי יעקב
ה. שני קשיים על רס"ג ויישובם
ו. מות רחל - השתיקה הגדולה ופשרה המתגלה בדברי יעקב

א. שתי 'הבטות לאחור' בדברי יעקב ליוסף - מה טעמן?

מ"ח, א ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר ליוסף:

הנה אביך חלה

ויקח את שני בניו עמו את מנשה ואת אפרים.

יעקב חלה את מחלתו אשר ימות בה, וחולשה גדולה תקפה אותו; אף עיניו כבדו מזוקן - לא יוכל לראות. מעשיו, לעומת זאת, מתאפיינים בצלילות הדעת ובבהירות הראייה: עיניו צופות אל מה שהעין החיצונית אינה רואה - אל עתיד רחוק ונסתר ואל עבר נשכח. אף מעשיו בהווה נעשים בפיקחון גדול ומתוך תפיסה שמעשים אלו קשורים בקשר עמוק אל אירועי העבר ומהווים בבואה של העתיד.

סצנת שיכול ידיו של יעקב משמשת איור לסתירה זו שבין מצבו הפיזי המעורער לבין תודעתו הנבואית הבהירה. בלא יכולת לראות את בניו של יוסף בראיית עיניים (ח - "וירא ישראל את בני יוסף, ויאמר: מי אלה?"), הוא יודע בוודאות היכן עומד כל אחד מן הבנים שלמולו ויודע על מי לשים את יד ימינו. הוויכוח המתגלע בינו לבין בנו ממחיש באירוניה דקה את עדיפות ראייתו של האב הזקן וכבד הראייה על פניו של הבן הצעיר והפיקח.

כאמור, 'ההווה הסיפורי'¹ בסיפור זה מפולש: זיכרונות מן העבר ותמונות חיות של העתיד חודרים אל תוך ההווה ומעצבים את תודעתו של יעקב ואת מעשיו בסיפורנו. וכך מיטשטשים הגבולות בין עבר, הווה ועתיד. הנה דוגמה מסופו של הסיפור: את כיבוש הארץ בידי בניו של יעקב בעוד דורות רבים מייחס יעקב אל עצמו - אבי האומה מזהה עצמו עם העם כולו - כדבר שכבר נעשה (כב): "אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי"². וכיוון שהארץ כבר נכבשה, מעניק אבי האומה הכובש ליוסף חלק נוסף בארץ, יתר על אחיו: "ואני נתתי לך שכר אחד על אחיך"³. זהו הפירוש העתידי של מה שנקבע כבר בראש הסיפור כי (ה) "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי"⁴. אלא שעתיד זה כבר נוכח בהווה הסיפורי כדבר שהתרחש בעבר.

אנו מעוניינים לעסוק בהמשך עיונו ב'הבטה לאחור'⁵ כפולה שיש בדבריו הראשונים של יעקב בסיפורנו. יעקב פותח את דבריו ליוסף בזיכרון עבר:

ב-ד ... ויתחזק ישראל וישב על המטה. ויאמר יעקב אל יוסף:

א-ל-ש-ד-י נראה אלי בלוז בארץ כנען, ויברך אותי.

ויאמר אלי: הנני מפרך והרביתך, ונתתיך לקהל עמים

ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחריך אחזת עולם.

בדבריו אלה חוזר יעקב אל התגלות ה' אליו בבית אל בפעם השנייה, לאחר ששב מפדן ארם, המתוארת בפרשת וישלח (ל"ה, ט-יב).

לאחר 'הבטה לאחור' זו עובר יעקב אל ההווה:

ה-ו ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד באי אליך מצרימה - לי הם,

אפרים ומנשה - כראובן ושמעון יהיו לי.

ומולדתך אשר הולדת אחריהם - לך יהיו, על שם אחיהם יקראו בנחלתם.

ולבסוף הוא חותם את דבריו ב'הבטה לאחור' נוספת, המחזירה אותנו בשנית לפרשת וישלח (ל"ה, טז-כ):

¹ 'ההווה הסיפורי' הוא מישור הזמן שבו מתרחשת עלילת הסיפור ובו היא מתקדמת.

² כך פירשו את פסוקנו כפשוטו רשב"ם וראב"ע, וכן מפרשים נוספים.

³ 'שכר' במשמעות 'חלק' מופיע בכמה מקומות במקרא, וכן פירשו רשב"ם, רד"ק ומפרשים נוספים.

⁴ קשר זה בין ראש הסיפור לסיומו ציין רשב"ם בביאורו לפסוק כב. קשר זה מוכיח גם את תחומי של הסיפור, ראה הערה 14 ביחס לסיפור הקודם. אולם צריך להעיר כי בראש הסיפור לא נזכר חלקם של אפרים ומנשה בירושת הארץ.

⁵ בראש עיונו לפרשת מקץ (תשי"ט) הגדרנו בהרחבה מהי 'הבטה לאחור' ומה חשיבותה בסיפור המקראי, ובאותו עיון, וכן בעיון לפרשת ויגש, עסקנו בכמה 'הבטות לאחור' בסיפור יוסף.

ז ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך, בעוד כברת ארץ לבא אפרתה, ואקברה שם בדרך אפרת הוא בית לחם.

מהו הקישור ההגיוני בין שלושת הדיבורים הרצופים הללו של יעקב? מדוע הוא נזכר עתה בשני אירועים אלו מן העבר, מלפני עשרות שנים, ומה רוצה יעקב להביע בהזכירו אותם עתה בדבריו אל יוסף?

ב. הטעם לכל אחת מן ה'הבטות לאחור' בדברי הפשטנים

נתחיל בבירור המטרה שבגללה מזכיר יעקב את התגלות ה' אליו בלזו. בהתגלות זו, כמו גם בקודמתה בראש פרשת ויצא, ישנן שתי הבטחות ליעקב: א. ברכת הזרע - "הנני מפרך והרבייתך..."⁶; ב. הבטחת הארץ - "ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחריו אחזת עולם". מה מבין שתי אלו חשוב ליעקב להזכיר בשעה זו? וכיצד מתקשר דבר זה למה שעומד יעקב לומר אודות אפרים ומנשה בהמשך?

כמה ממפרשי הפשט קושרים לדברי יעקב כאן בהמשך דווקא את הזכרתה של הבטחת הארץ ליעקב:

רשב"ם: ועתה שני בניך - כלומר, מאחר שנתן לי הקב"ה את ארץ כנען, הרי ברשותי לעשותך בכור ליטול פי שני שבטים, ולכך שני בניך ייטלו כנגד ראובן ושמעון.

ראב"ע: והנכון בעיניי שאמר: השם אמר לי כי ארץ כנען תהיה לזרעי אחוזת עולם, ואני אתן לך בנחלת הארץ הבכורה, וייקחו אפרים ומנשה חלקם בארץ כאשר ייקח ראובן ושמעון שהם הגדולים מבניי...

רד"ק: ופתח לו הדברים כן [בהזכרת ההתגלות בבית אל] בעבור נחלת הארץ, כלומר, הא-ל בירך אותי ואמר לי שייתן לי ולזרעי אחריי את ארץ כנען, ואחר שאתם ובניכם תנחלוה ממני, אני מנחיל אותה לכם כן, כי שני בניך ייקחו שניים חלקים, כמו ראובן ושמעון, כאילו היו בניך אלה בניי.

פירוש זה מסתבר בהחלט, אף שבדבריו של יעקב אודות אפרים ומנשה לא נזכר כלל עניין ירושת הארץ. אולם מדוע יזכיר יעקב בהמשך דבריו את מות רחל וקבורתה? נשוב אפוא אל דברי הפשטנים הללו:

רשב"ם: 'ואני בבאי מפדן' - באותו הדרך, לאחר שבירכני הקב"ה, מתה רחל באותו הדרך בעוד הרבה דרך עד היישוב, לכן קברתיה בדרך, כי לא היה פנאי לקברה... במערת המכפלה. **ושלא יפשיעהו יוסף על אמו הוצרך לומר כן.**

אולם רשב"ם לא ביאר מדוע חשוב היה ליעקב עתה "שלא יפשיעהו יוסף על אמו"; ודאי סמך על פרשנים אחרים שאמרו זאת לפניו ואחריו.

ראב"ע: וטעם 'ואני בבאי מפדן' - שמתה פתאום, ולא יכולתי להוליכה לקברה במערה כאשר קברתי לאה. **ואמר זה ליוסף, שלא ייחר לך שאבקש מאתך מה שלא עשיתי לכבוד אמן.**

רד"ק: 'ואני' - המאמר בזה היה להתנצל אל יוסף מה היה שלא קבר אמו במערה כמו שקבר את לאה, **שלא יתפוס עליו [=ישיג עליו] בזה והוא ציווה לו שיישאהו ויקברהו במערה,** אמר לו כי לא פשע בזה כי מתה בדרך, והוא היה הולך לאט לרגל המלאכה, ולא יכול לעזוב המלאכה ולנשאה לבית לחם, כל שכן למערה...

שלושת הפשטנים הללו (וההולכים בדרכם) אימצו כאן באופן חלקי את פירושו של רש"י:

ואני בבאי מפדן - ואף על פי שאני מטריח עליך להוליכני להיקבר בארץ כנען, ולא כך עשיתי לאמך, שהרי סמוך לבית לחם מתה... 'ואקברה שם' - ולא הולכתיה אפילו לבית לחם... וידעתי שיש בלבך עלי...

מרש"י, אם כן, נטלו המפרשים הבאים אחריו (א) את ביאור ההקשר של דברי יעקב הללו, שהוא בקשתו מיוסף כי יקברנו בארץ כנען; (ב) את ביאור כוונת דבריו - שיש בהם התנצלות והצטדקות על כך שלאונסו לא קבר את רחל במערת המכפלה (ואפילו לא בבית לחם). אולם בהסבר **מהות** ההתנצלות הזאת של יעקב סרו הפשטנים הללו מדרכו של רש"י, שהיא על דרך הדרש של חז"ל (בפסיקתא רבתי פסקה ג ובעוד מקומות). רש"י כתב בהמשך דבריו:

אבל דע לך שעל פי הדיבור קברתיה שם, שתהא לעזרה לבניה כשיגלה אותם נבזראדן, והיו עוברים דרך שם, יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים, שנאמר (ירמיהו ל"א, יד) 'קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה' וגו', והקב"ה משיבה: 'יש שכר לפעולתך נאם ה'... ושבנו בניי לגבולם' (שם טו-טז).

את זאת, כמובן, לא יכלו הפשטנים לאמץ, ובמקום דברי האגדה הללו (המושכים את הלבבות בכל הדורות, אך אינם בגדר פשט) כתבו הם ביאורים על דרך הפשט לקשיים הטכניים שעמדו בפני יעקב שבגללם לא יכול היה לקבור את רחל במערת המכפלה.⁶

⁶ לפי רשב"ם ריחוק הדרך עד היישוב הוא הסיבה; לפי ראב"ע מותה הפתאומי גרם לכך; לפי רד"ק, המחנה הכבד שבו היה יעקב מטופל לא אפשר לו לעזוב את מחנהו ולהוליך את רחל לקבורה ראויה. רד"ק מוסיף על טעם זה: "ואם היה נושאה לרגל המלאכה [כלומר, בקצב האטי של מחנהו] הייתה מסרחת, אולי ימי קץ היו... ובדרך מתה, וקברה בדרך בכבוד, והציב מצבה על קבורתה, ועד היום מצבתה". בדברי רמב"ן וחזקוני שם טעמים נוספים. וראה עוד עיונו לפרשת וישלח סעיף ג.

ג. "ואני בבאי מפדן..." - ביקורת טעמי הפשטנים לדברי יעקב הללו

והנה צריך לומר כי פירוש זה לדברי יעקב אודות מות רחל וקבורתה יכול היה להיאמר רק מפני השפעתה של חלוקת פרשות השבוע על פי המנהג החד-שנתי. חלוקה זו כורכת ומצרפת את דברי יעקב ליוסף שבראש פרשת ויחי (מ"ז, כט-ל) - "אל נא תקברני במצרים, ושכבתי עם אבתי ונשאתני ממצרים וקברתני בקברתם" - עם דבריו ליוסף ולבניו בהמשך הפרשה, בפרק מ"ח, הכוללים אף את דבריו על מות רחל (ושני הדיבורים הללו של יעקב נקראים יחדיו אף בעליית העולה הראשון לתורה). אף הדמיון בין שתי הסיטואציות שבהן נאמרו דבריו אלו של יעקב יש בו כדי לסייע בקריאה הרצופה שלהם כאירוע אחד: בשניהם אנו מצויים סמוך למותו של יעקב (מ"ז, כט; מ"ח, כא), ובשניהם יעקב מרותק למיטתו (מ"ז, לא; מ"ח, ב).

אולם לפי חלוקת פרשות המסורה ולפי חלוקת הסדרים על פי מנהג הקריאה הארצישראלית, שייכים שני דיבוריו הללו של יעקב אל יוסף לשתי פרשות מסורה שונות ולשני סדרים שונים, ששבוע מפריד בין קריאותיהם.⁷ מסורת קריאה כזו במקומנו מדגישה דווקא את פער הזמן ואת השוני העקרוני בין שני המפגשים הללו שבין יעקב ליוסף. ואכן, בכמה וכמה מישורים נבדלים שני המפגשים הללו של יעקב עם יוסף זה מזה, ועל כן אין לקראם כאילו הם מצויים ברצף אחד ואין לפרשם כן.

א. מבחינה ספרותית הם שייכים לשני סיפורים שונים שלכל אחד מהם נושא משלו. צוואת יעקב לקברו בארץ כנען שייכת לסיפור היאחזותם של ישראל בארץ מצרים (מ"ז, כז) ונועדה כנראה להגיב על 'היאחזות' זו; דברי יעקב ליוסף בפרק מ"ח שייכים לסיפור אחר, שנושאו הוא 'ברכת אפרים ומנשה בני יוסף' והוא פותח בנוסחה פורמלית ברורה (מ"ח, א) "ויהי אחרי הדברים האלה..." שנועדה לחצוץ בינו ובין קודמו. כיצד ניתן אפוא לייחס את כוונת דבריו של יעקב בסיפור השני לתביעתו מיוסף בסיפור הראשון, ולערבב בכך את נושאייהם של שני הסיפורים השונים זה מזה בעליל?

ב. הנסיבות של שני הסיפורים הללו שונות מאוד:

* בסיפור הראשון מצוי יוסף לבדו בחברת יעקב, ואילו בשני הוא לוקח עמו את מנשה ואת אפרים והם העיקר.

* בסיפור הראשון יעקב הוא שקרא ליוסף לבוא אליו, ואילו בשני יוסף בא עם בניו ביזמתו.

* גם **נסיבות הזמן** של שני הסיפורים שונות, אף ששניהם התרחשו בשנת מותו של יעקב. אף שנאמר בסיפור הראשון "ויקברו ימי ישראל למות" ואף שהוא שוכב על מיטתו - אין יעקב חולה, ורק מחמת חולשת הזקנה הוא שוכב. וכך ביאר רמב"ן (מ"ז, כט ד"ה ויקברו ימי ישראל למות) את ההבדל בין מצבו של יעקב בסיפור הראשון לבין מצבו בסיפור השני:

כאשר קברו ימי ישראל למות קרא לבנו ליוסף, והוא בשנה האחרונה לימיו. ועניינו כי הרגיש בעצמו אפיסת הכוחות

ויתרון החולשה ואיננו חולה, אבל ידע כי לא יאריך ימים, ולכן קרא לבנו ליוסף.

ואחרי שוב יוסף [מארץ גושן] למצרים חלה, והוגד ליוסף, ובא לפניו עם שני בניו כדי שיברכם.

כמה זמן עבר אפוא בין שני הסיפורים? אפשר שחודשים אחדים מפרידים ביניהם.

אחר כל זאת אין להסכים לפירושי הראשונים הנ"ל כי דברי יעקב על מות רחל באים להשלים את בקשתו מיוסף כי יקברו בארץ כנען מן הטעם הפשוט שכתב בעל אור החיים:

לפי דבריהם לא כאן הוא מקום הדברים, אלא למעלה כשאמר לו (מ"ז, ל) 'ונשאתני ממצרים וקברתני' וגו', סמוך לזה היה

לו לומר 'ואני בבאי' וגו'.

ועל כן חוזרת הקושיה שהקשה על פסוק זה בראש דבריו:

כתוב זה אין לו קשר עם מה שלמעלה ממנו, גם אין ידוע כוונת הודעה זו.

ד. ביאור רב סעדיה גאון לדברי יעקב

את דברי מפרשי הפשט שנידונו בסעיף הקודם יש לבקר מטעם נוסף. שני האירועים מן העבר שיעקב שב אליהם בדבריו אירעו בסמיכות רבה של זמן, והם כתובים בפרשת וישלח (ל"ה) בזה אחר זה. מיד לאחר ההתגלות בבית אל נאמר (ל"ה, טז): "**ויסעו מבית אל**, ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה, ותלד רחל ותקש בלדתה". אין זה מסתבר אפוא שיעקב יזכיר את שני האירועים הסמוכים הללו לשם מטרות שונות, כפי שפירשו הפשטנים הללו!

⁷ מחלקי הסדרים בארץ ישראל היו נאמנים לגמרי לחלוקת הפרשיות של בעלי המסורה: הסדר האחרון שלפני פרשתנו (לפני פרשת ויחי החד-שנית) פותח במ"ו, כח "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות לפניו גשנה, ויבאו ארצה גשן" ומסיים עם סיום פרשת המסורה הזו במ"ז, לא "ויאמר השבעה לי, וישבע לו, וישתחו ישראל על ראש המטה". סדר זה - פרשת מסורה זו - כולל אפוא שלושים ושמונה פסוקים. הסדר הראשון בפרשת ויחי (החד-שנית) מתחיל לאחר הפסק של פרשה פתוחה במ"ח, א "ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר ליוסף: הנה אביך חלה..." והוא מסיים בסוף פרשת המסורה הזו, שהוא גם סיום פרק מ"ח - בפסוק כב.

יש לחתור, אם כן, לפירוש שייתן משמעות אחת להזכרתם של שני אירועים אלו - ההבטחה שהבטיח ה' ליעקב בבית אל ומות רחל לאחר מכן - ושמשמעות זו תתקשר לנושא שבו דן יעקב בשעה זו - הפיכתם של אפרים ומנשה לשני בניו של יעקב כראובן ושמעון.

רב סעדיה גאון (מהדורת ר"י קאפח ז"ל) לא ביאר את כוונת דברי יעקב בהזכירו את הבטחת ה' לו בבית אל ולא את קישורם לדבריו בהמשך (ה-ו) "ועתה שני בניך..." אולם את כוונת הפסוק שאנו מתחבטים בהבנתו (ז) "ואני בבאי..." פירש בקיצור חידתי:

ואני בבאי - אבל אני בבואי.

...הוא בית לחם [=סוף הפסוק] - ולא נולד לי אחר כך כלום.

דבריו סתומים: את הוי"ו שבראש הפסוק הוא מפרש כוי"ו הניגוד - 'אבל', אלא שאין ברור בשלב זה למה מתנגדים דבריו אלו של יעקב על מותה של רחל. דבר זה קשור, כפי הנראה, למה שהוסיף רס"ג בסיומו של הפסוק ושאינו כתוב בו עצמו: "ולא נולד לי אחר כך כלום".

ראשית עלינו לברר מה הקשר בין ציון מותה של רחל לבין הכוונה שמוסיף רס"ג לדברי יעקב הללו, שלא נולד לו עוד בן אחר כך. נראה שהקשר הוא כזה: הסיכוי היחיד של יעקב להוליד בנים נוספים על בניו באותה עת היה מאשתו הצעירה יחסית רחל; שאר נשיו פסקו זה מכבר ללדת, ואילו רחל עדיין הייתה בגיל הפוריות (והרי בלדתה מתה); ממילא כאשר מתה רחל הפך בנימין הצעיר בהכרח לאחרון בניו של יעקב. עתה עלינו לברר מניין לרס"ג שזו כוונת יעקב בהזכירו את מות רחל. התשובה על כך נמצאת באמירתו הראשונה של יעקב במקומו (שאותה לא פירש רס"ג):

א-ל-ש-ד-י נראה אלי בלז בארץ כנען ויברך אתי. ויאמר אלי הנני מפרך והרביתך...

נראה שלדעת רס"ג ברכה זו נתפרשה לו ליעקב כהבטחה להולדת בנים נוספים על בניו, ובמשתמע נוגעת הבטחה זו לרחל. "אבל" יאני בבאי מפדן מתה עלי רחל "ולא נולד לי אחר כך כלום". מותה של רחל סותר אפוא את ההבטחה הא-לוהית ליעקב!

וכיצד כל זאת מתקשר לעניינם של אפרים ומנשה, הנתון בין שתי האמירות הללו של יעקב? נראה שהתשובה לדעת רס"ג היא שבאמצעות הפיכת אפרים ומנשה לבניו של יעקב עצמו נפתרה אותה סתירה שיעקב התחבט בה:

ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים - לי הם אפרים ומנשה - כראובן ושמעון - יהיו לי.

מעתה ניתן יהיה לפרש כי הבטחת ה' להפרות ולהרבות את יעקב נאמרה ביחס אליהם, שהרי בהולדת שני בנים מתקיימת באדם ברכת פרייה ורבייה.⁸

ה. שני קשיים על רס"ג ויישובם

שני קשיים מתבלטים בפירושו של רס"ג:

א. ה' הבטיח לאבות כולם להרבות את זרעם; מדוע אפוא מתפרשת לו ליעקב (על פי פירוש רס"ג) דווקא הבטחת ה' שניתנה לו בבית אל כמתייחסת לבנים שייוולדו לו עצמו, ולא כהבטחה להרבות את זרעו הקיים כבר? לשם ברור שאלה זו עלינו לשוב לנוסח ההבטחה המקורית:

ל"ה, יא ויאמר לו א-להים: אני א-ל-ש-ד-י פרה ורבה!

גוי וקהל גוים יהיה ממך, ומלכים מחלצוך יצאו.

רד"ק נחלץ לפרש פסוק זה בדרך שלא תהא לו סתירה מן המציאות שבהמשך:

פרה ורבה - על זרעו אמר, כמו שאמר לאברהם (י"ז, ו) 'והפרכי אתך במאד' - כי על זרעו [של אברהם] אמר... כי יעקב - לא היה לו בן אחר זאת המראה, כי בנימין, שנולד אחר כך, כבר הייתה אמו מעוברת ממנו.

אולם הפרש גדול יש בין ההבטחה שהבטיח ה' לאברהם 'והפרכי אתך' (וכן כל הבטחה דומה לאבות) לבין הלשון שנאמרה ליעקב "פרה ורבה" שמשמעה: אתה, יעקב, בעצמך. לשון ברכה כזו לא מצאנו עוד ביחס לאבות, ואף לאדם ולנח ולבניו נאמר הדבר בלשון רבים "פרו ורבו". אין תימה אפוא שיעקב פירש ברכה זו לא על זרעו הקיים אלא על בנים שעוד עתידים להיוולד לו עצמו. ואף המשך הברכה רומז לכך: "גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלצוך יצאו", משמע: אותם בנים שייוולדו לו ושהם 'פרה ורבה' יעקב, הם שייחפכו לגוי וקהל גוים, ומהם ייצאו מלכים בעתיד.

⁸ זוהי דעת בית שמאי במשנה יבמות פ"ו מ"ו, וכבר הערנו בעיון לפרשת מקץ הערה 40 שדעה זו מתאימה לסיפורים אחדים בתורה. ההיגיון בשיטת בית שמאי הוא שבמשטר החברתי הנוהג בנות עוזבות את משפחתן, ואילו שני בנים מביאים נשים למשפחתם ובכך מכפילים את משפחת אביהם.

האם הבטחות גדולות אלו יכולות להתפרש ביחס לבנימין, העומד להיוולד מיד לאחר נתינתן? רד"ק שלל זאת, שהרי "כבר הייתה אמו מעוברת ממנו". בבראשית רבה שם (פב, ד) התחבט רבי יודן בשם רבי יצחק בשאלה זו - האם על בן השרוי במעי אמו ניתן לומר בהיוולדו כי יצא מחלצי אביו: "פרה ורבה... ומלכים מחלצין יצאו - הייתי אומר: ראובן - כבר הוא מבחוץ; שמעון - כבר הוא מבחוץ; ובנימין - כבר יצא מחלציו ועדיין הוא במעי אמו! חזרתי ואמרתי: 'גוי' זה בנימין, 'וקהל גוים' - זה מנשה ואפרים דכתיב, (מ"ח, יט) 'וזרעו יהיה מלא הגוים'". מסקנת המדרש היא אפוא כי ניתן לייחס **חלק** מן הברכה להולדת בנימין, אך לא את כולה. ואכן, "פרה ורבה" אינו יכול להתקיים אלא בהולדת **שני** בנים (ראה הערה 25), ואין די אפוא בבנימין.

ב. את הקושי השני על רס"ג נביא בלשונו של ראב"ע, שמבאר תחילה את כוונת דברי רס"ג ואחר כך דוחה אותם בחרפות:

וטעם 'הנני מפרך' (מ"ח, ז), על דעת הגאון, שאמר לי השם 'הנני מפרך' וכן לא נולד, רק מתה רחל. ועתה ידעתי, כי בעבור בניך הנולדים לך אמר 'הנני מפרך'.

וזה הפירוש אין לו טעם וריח, כי מה הפרש בין בני יוסף ובין בני ראובן?⁹

אם פתרוננו של יעקב לסתירה בין הבטחת ה' לבין מותה של רחל הוא בפירושה של ההבטחה כמתייחסת להולדתם של בני בנים ליעקב, ניתן היה לפתור סתירה זו זה מכבר, בעת שנולדו ליעקב בני בנים מראובן או מכל אחד מבניו האחרים.

רבי אברהם בן הרמב"ם בפירושו כאן¹⁰ מנסה ליישב את קושיית ראב"ע על רס"ג:

'ועתה שני בניך' - לדעת רב סעדיה ז"ל וזולתו¹¹ מובן 'מפרך והרבידת' - תוספת זרע לו. ולא נולד לו אחרי כן אלא בנימין, שהייתה אמו מעוברת עמו באותה השעה, ולכן הרמז אל שני בניך. **ופירוש זה צריך להשלמה**, והיא, כי המראה של נבואה ניתנה לו לדעת כי הרמז אל שני בני יוסף, שיהיה יחסם אל בני יעקב יחס אחים להם, ולא אל בני בנימין ובני שאר השבטים.

יישוב זה לדברי רס"ג אינו יישוב מרווח: ההכרח להניח קיומה של נבואה שהנחתה את יעקב לייחס את הבטחת ה' דווקא לבני יוסף ולא לבני האחים האחרים, הכרח דחוק הוא, שהרי אין לנבואה כזו שום רמז בכתוב.

הפתרון לשאלתו של ראב"ע על רס"ג מצוי בדברי יעקב עצמו בהמשך סיפורנו. לאחר שיוסף הגיש את שני בניו ליעקב והלה נשק להם וחיבק להם, נאמר:

יא ויאמר ישראל אל יוסף: ראה פניך לא פללתי, והנה הראה אתי א-להים גם את זרעך.

יעקב התאבל על יוסף במשך עשרים ושתיים שנה ולא פילל לראות עוד את פניו. והנה, בנסיבות בלתי-רגילות קיבל את יוסף בחזרה, וליוסף - שני בנים. התגלותם זו ליעקב היא בבחינת נס שבו הם 'נולדו מחדש'. נסיבות מיוחדות אלו הן שמאפשרות ליעקב לראות באפרים ובמנשה את בניו הישירים, שהרי הם ניתנו לו מאת ה' בחסד בלתי-צפוי. פירוש זה נמצא בדברי ר"ע ספורנו:

(ד) 'ונתתיך לקהל עמים'... הנה אז [כשה' הבטיח זאת ליעקב בלז] כבר נולדו כל השבטים חוץ מבנימין... ואין לחשוב שאמר זה אלא עליו, **שנתן לי אותך ואת שני בניך יחדיו**.

(ה) 'ועתה שני בניך הנולדים לך... לי הם' - **שאותם לבדם נתן לי יחדיו עמך** [ולא את בני שאר האחים, ואף לא את בני יוסף שייולדו מכאן ואילך], כעניין 'ראה פניך לא פללתי, והנה הראה אתי א-להים גם את זרעך'.

אם נבוא לסכם את כוונת דברי יעקב על פי פירוש רס"ג (לאחר שהסרנו מעליו את הקושיות השונות), כך יהיה מהלכם: יוסף מתייצב לפני יעקב ביחד עם שני בניו כדי שיעקב יברכם; יעקב פותח את דבריו ליוסף בהזכירו את הבטחת ה' בלז להפרותו ולהרבותו - הבטחה שלכאורה לא נתקיימה; "ועתה" - אומר יעקב - הריני מפרש הבטחה זו ביחס לשני בניך - בזייתי המופלאה לראות את שני בניך שנולדו לך במצרים בטרם בואי הנה, בשעה שחשבתך למת ולא פיללתי לראות פניך, הרי זה כאילו נולדו לי עצמי השניים הללו, ובהם מתקיימת בי ברכת ה' שניתנה לי בלז 'פרה ורבה', ועל כן אני קובע את שני בניך במניין בניי; **שהרי** בבואי מפדן מתה עליי רחל אמך, מיד אחר אותה הבטחה, ובכך נסתתמה האפשרות שייולדו לי בנים נוספים; נסיבות חיי מגלות אפוא למפרע למה התכוונה אותה הבטחת ה' בלז.

⁹ וראב"ע מוסיף להקשות: "ועוד, כי בנימין נולד לו **אחר** זו הנבואה!". בטענה זו עסקנו בדברינו הקודמים.

¹⁰ פירוש התורה לרבי אברהם בן הרמב"ם על בראשית ושמות תורגם מערבית על ידי אפרים ויזנברג, לונדון תשי"ח.

¹¹ הכוונה לרב שמואל בר חפני גאון, ממשיך מפעלו הפרשני של רס"ג, אשר פירש את פסוקינו בדומה לו, ראה פירוש התורה לרב שמואל בר חפני גאון, מהדורת אהרן גרינבאום ובתרגומו מערבית, מוסד הרב קוק תשל"ט, עמ' שכב-שכד.

ו. מות רחל - השתיקה הגדולה ופשרה המתגלה בדברי יעקב

על כמה אירועים בחייו הגיב יעקב תגובה מיידית, אך ישנם אחרים שעליהם שתק. אין זאת אומרת שאירועים אלו חלפו בחייו בלא להשאיר רושם או שנשכחו בעבור הזמן. התגובה על אירועים אלו הושתתה במשך שנים רבות, ורק בימיו האחרונים, המתוארים בפרשתנו, הגיב עליהם יעקב תגובה מילולית וגילה את מה שהיה טמון בלבו.¹²

בעיונו לפרשת וישלח - 'שתיקה גדולה' - תהינו מה פשר שתיקתו של יעקב באירוע הטרגי שבו מתה רחל אשתו האהובה. בסעיף ה באותו עיון ענינו כי נראה ששתיקה זו מכסה על מבוכה גדולה, על התרוצצות רגשית מחמת סתירה פנימית שיעקב נתון בה. באותו סעיף הסברנו כי שורש הסתירה הוא בכך שמותה של רחל היה כרוך בלידתו של בנימין, ובכך הופך האירוע כולו לאמביוולנטי.

אולם בסעיף האחרון באותו עיון (סעיף ו - 'שתי מצבות') רמזנו לסיבה אפשרית נוספת לשתיקתו של יעקב. סיבה זו היא היחס בין שני האירועים הסמוכים המתוארים שם בכתוב: התגלות ה' ליעקב בבית אל והבטחתו לו "פרה ורבה!", שבמשמע נתפרשה לו ליעקב כהבטחה להולדת בנים נוספים מרחל אשתו, ולעומתן מותה של רחל מיד אחר כך. הסתירה בין שני האירועים הללו בתודעתו של יעקב מתגלה דווקא במעשה אחד שהוא עושה בשניהם: בבית אל (ל"ה, יד) **"ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו..."**, ובדרך אפרתה (שם כ) **"ויצב יעקב מצבה על קברתה"**. שעות הליכה אחדות ושישה פסוקים מפרידים בין שתי המצבות הללו, המסמלות מצבים הפוכים בכל מובן אפשרי. הסתירה בין שני האירועים, בין שתי המצבות, עוררה ביעקב קושיה גדולה על הא-לוהים הרועה אותו מעודו: למה התכוון באמרו לו "פרה ורבה!" אם מיד בסמוך לקח ממנו את אשתו מחמד עיניו, שרק ממנה יכול היה לפרות ולרבות? קושיות חמורות מעין אלו - יפה להן השתיקה. ויעקב קיים בעצמו "ולא תספד ולא תבכה ולוא תבוא דמעתך". האנק דם מתים, אבל לא תעשה... ונעליך תשים ברגליך..." (יחזקאל כ"ד, טז-יז), והמשיך בדרכו חברונה. שתיקתו של יעקב בעת מותה של רחל, מעין שתיקתו של אברהם בניסיון העקדה היא. אף שם שם המדרש (בראשית רבה נו, י) במחשבתו של אברהם קושיה גדולה:

בשעה שאמרת לי 'קח נא את בנך את יחידך' היה לי מה להשיב: אתמול אמרת לי 'כי ביצחק יקרא לך זרע' ועכשיו 'קח נא את בנך' וגוי? וחס ושלוש לא עשיתי כן!

יעקב נושא עמו את צערו ואת שתיקתו שנים רבות. והקושיה, לא זו בלבד שלא נתקתה במשך השנים, אלא היא הלכה ונתעצמה במהלך: שנים אחדות אחר מותה של רחל (ואין צריך לומר שליעקב לא נולד כל בן לאחר מכן) טורף טורף יוסף, בנה של רחל ואהוב נפשו של יעקב, והוא התאבל על בנו שנים רבות. על בנה האחר של רחל - על בנימין - שמר יעקב כעל בבת עינו, אך הנה נתרגשו עליו אירועים קשים המנתקים ממנו גם את בנה האחר של רחל, והאסון שמפניו כה חשש ביחס אליו נראה כעומד להתגשם.

מה חשב יעקב בשעה שנפרד מבנימין על אותה הבטחה רחוקה שהבטיחו ה' בלזו? לא זו בלבד שאינו 'פרה ורבה', אלא שמשפחתו הולכת ומתפוררת לנגד עיניו. רחל מתה, יוסף איננו ואת בנימין לקחו אל הבלתי-נודע. למה התכוון ה' בדבריו אז?

הקושיה שהתעוררה בלבו של אברהם בניסיון העקדה מצאה את פתרונה כעבור שלושה ימים. הקושיה שליוותה את יעקב מאז מותה של רחל נמשכה ונתעצמה במשך עשרות שנים. איש אמונה גדול היה אבינו יעקב, שחיכה בסבלנות לפתרון בלא לפרש את ספקותיו כלל.

ואכן, הגיעה השעה שניסיונו הגדול והממושך של יעקב הגיע אל קצו: עוד יוסף בנו חי, והמשפחה כולה נתאחדה. איש מבניו של יעקב לא נידח ממשפחתו, ולכולם בנים משלהם. נס חזרתו של יוסף למשפחתו לא רק כשהוא חי אלא גם כמי שזכה להקים זרע - לפרות ולרבות - בהולדתם של שני בניו, הוא שנתגלה ליעקב כמפתח לפתרון התעלומה: הבטחת ה' בלזו - לא לטווח המידי בחייו של יעקב הייתה מכוונת, כפי שחשב בתחילה, אלא לטווח הרחוק, שבו יזכה בלידתם מחדש של יוסף ושל בני בניו עמו. אז ידע יעקב כי לעת ערב זרח אורו, ולאחר הייאוש זכה בהתרחבות פתח של משפחתו מן הענף האבוד והיקר הזה - מיוסף, בנה של רחל. ואז, ורק אז, נתן יעקב מבע אחרון לרגשותיו: הן לצערו העמוק על מות רחל אשתו האהובה, שמתה עליו בדרך בדמי ימיה, הן לסתירה שיצר מאורע זה בתודעתו ולקושיה שהביאה עליו את השתיקה הגדולה מאז מותה והן לפתרון שנתגלה לו במציאות חייו המופלאה.

¹² א. על מעשיהם של שמעון ולוי בשכם אמנם הגיב יעקב בחריפות, אך הייתה זו תגובה פרגמטית, ובוויכוח בינו לבנים שתק יעקב לבסוף. שנים רבות נצר יעקב בלבו את הביקורת העקרונית על מעשיהם, ורק בבואו להיפרד מבניו בפרשתנו הוא מגלה את דעתו במלואה.

ב. על מעשה ראובן (ל"ה, כב) נאמר רק "וישמע ישראל" - שמע ושתיק. תגובתו המושהית מתגלה אף היא בדברי פרדתו מבניו, בדבריו אל ראובן. בפרשתנו מתברר שראובן הפסיד בגלל המעשה הזה את בכורתו ליוסף, שקיבל שכם אחד על אחיו' בנחלת הארץ כדן בכור (עין דהיי"א ה', א).